

Από τη «βιογραφία της πόλης» στην «ιστορία των πόλεων»

Της κ. **Μαριάνθης Γ. ΚΟΤΕΑ**

Ειδικής Επιστήμ. Τμήμ. Κοινωνιολογίας Παντείου Π.Κ.Π.Ε.

Η ιστοριογραφία για την πόλη είναι τόσο παλιά, όσο η ίδια η πόλη, αλλά μόλις στη δεκαετία του 1960 η έρευνα του αστικού φαινομένου ανανέωσε τη θεματολογία και τις μεθόδους της και διεκδίκησε την ανάδειξη της σε ξεχωριστό κλάδο της ιστορικής επιστήμης. Ακολουθώντας το παράδειγμα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, η ιστορία των πόλεων ή η αστική ιστορία¹ συνεργάστηκε με άλλες κοινωνικές επιστήμες (τη γεωγραφία, τη δημογραφία, την οικονομία και την κοινωνιολογία) και προσπάθησε να καθιερώσει τη διεπιστημονική προσέγγιση στη μελέτη του αστικού φαινομένου.

Οι απαρχές της ανάπτυξης της νέας ιστοριογραφίας των πόλεων βρίσκονται στην Αγγλία με την έκδοση του βιβλίου του H.J. Dyos (1921-1978), *Victorian Suburb: a Study of the Growth of Camberwell to 1961*. Το βιβλίο αυτό, στο οποίο αναλυόταν μία μορφή αστικοποίησης, η δημιουργία των νότιων προαστείων του Λονδίνου, έτυχε τέτοιας υποδοχής από τους άγγλους ιστορικούς, ώστε ο συγγραφέας του να γίνει ο πρώτος Καθηγητής της αστικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Λέστερ (Leicester) και γύρω απ' αυτόν να ιδρυθεί η Ομάδα της Ιστορίας των Πόλεων (Urban History Group) και το περιοδικό της, *Επετηρίδα της Αστικής Ιστορίας* (Urban History Yearbook, 1974-1991), το οποίο μετονομάστηκε σε *Urban History* από το 1992 και συνεχίζει μέχρι σήμερα να εκδίδεται τρεις φορές το χρόνο². Μετά το θάνατο του Dyos ιδρύθηκε και το Κέντρο για την Ιστορία των Πόλεων (Centre for Urban History) στο Τμήμα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας του παραπάνω Πανεπιστημίου.

1. Η ιστορική έρευνα του αστικού φαινομένου στην Αγγλία ονομάστηκε *Αστική Ιστορία* (Urban History), ενώ στη Γαλλία αρχικά έγινε γνωστή ως *Ιστορία των Πόλεων* (Histoire des Villes) για να επικρατήσει τελικά και εκεί ως *Αστική Ιστορία* (Histoire Urbaine). Στα ελληνικά από τους δύο όρους χρησιμοποιείται περισσότερο ο όρος *Ιστορία των Πόλεων*. Αυτό συμβαίνει γιατί η απόδοση των ξένων επιθέτων urban και urbaine στη γλώσσα μας ως «αστική» προκαλεί συχνά εννοιολογική σύγχυση, καθώς η αστική ιδιότητα άλλοτε αναφέρεται στην «πόλη» και άλλοτε στην «τάξη» των αστών, με αποτέλεσμα να μην είναι πάντοτε σαφές, ότι ο όρος *Αστική Ιστορία* αναφέρεται στην ιστορία της πόλης κι όχι στην ιστορία της αστικής τάξης.

2. Σε *Επετηρίδα της Αστικής Ιστορίας* (Urban History Yearbook) μετονομάστηκε το 1974 το *Δελτίο της Αστικής Ιστορίας* (Urban History Newsletter), το οποίο πρωτοδημοσιεύθηκε το 1962. Για τις εξελίξεις της περιοδικής έκδοσης της *Αστικής Ιστορίας* βλ. R. Rodger: *Urban History: prospect and retrospect*, *Urban History*, τ. 19, τχ. 1 (Απρίλιος 1992), σ. 1-22.

Επίσης, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, οι Γάλλοι ιστορικοί του περιοδικού των *Annales* προσανατόλισαν την έρευνά τους προς την αστική ιστορία, πιστεύοντας, ότι η πόλη ήταν το κατάλληλο πεδίο για τη δημιουργία μίας ολικής ιστορίας (*histoire totale*) στα πλαίσια της προσπάθειάς τους να ενοποιήσουν τις επιστήμες του ανθρώπου κάτω από τη σκέπη της ιστορίας. Το αποτέλεσμα ήταν η συγγραφή μίας σειράς από αστικές βιογραφίες ή μονογραφίες πόλεων³.

Στη δεκαετία του 1970 η διεπιστημονική προσέγγιση του αστικού φαινομένου υιοθετήθηκε από τους ιστορικούς κι άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Στη Γερμανία η χρήση των μεθόδων της νέας αστικής ιστορίας⁴ και η ανανέωση της θεματολογίας της συνδέθηκαν με την ίδρυση του Ινστιτούτου Συγκριτικής Ιστορίας του Αστικού Φαινομένου στο Πανεπιστήμιο του Μύνστερ (Münster) το 1970. Στην Ιταλία η ίδρυση δύο περιοδικών, των *Storia della città* και *Storia Urbana* μέσα σε διάστημα έξι μηνών μεταξύ 1976-1977 καθώς και η δημοσίευση δύο συλλογών με δοκίμια πάνω στην ιστορία των πόλεων σηματοδότησαν την αλλαγή της αστικής ιστοριογραφίας στη χώρα αυτή. Στην Ολλανδία επίσης το αποφασιστικό βήμα έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με τη σύσταση της Ολλανδικής Εταιρείας Αστικής Ιστορίας (Dutch Urban History Society), η οποία οργάνωσε και το πρώτο συνέδριο με θέμα τις σχέσεις ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο. Το παράδειγμα της Αγγλίας και της Γαλλίας ακολούθησαν ακόμα οι Σκανδιναβικές χώρες (Δανία, Νορβηγία, Ισλανδία, Φιλανδία και Σουηδία), η Ισπανία, η Πορτογαλία και το Βέλγιο⁵.

Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 έγινε η μεγάλη έκρηξη για την ευρωπαϊκή ιστορία των πόλεων, όπως μαρτυρούν οι νέες εκδόσεις βιβλίων και περιοδικών, οι εθνικές ενώσεις αστικής ιστορίας με τις τακτικές συναντήσεις τους, τα ευρωπαϊκά συνέδρια και προπαντός η σύσταση της Ευρωπαϊκής Εταιρείας των Ιστορικών των Πόλεων (European Association of Urban Historians) και η δημιουργία δικτύων ευρωπαϊκής αστικής ιστορίας με πρωτοβουλία της τελευταίας⁶.

Η έννοια του «αστικού»

Από τα πρώτα βήματα της αστικής ιστορίας ως ιδιαίτερου κλάδου της ιστορίας, περίοδος 1960-1970, έγινε προσπάθεια να προσδιοριστεί το αντικείμενο της ή τουλάχιστον η θεματολογία της έτσι, ώστε να διακριθεί από άλλες κοινωνικές επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία, η οικονομία και η γεωγραφία, οι οποίες επίσης ασχολούνται με τη μελέτη του αστικού φαινομένου.

3. Οι μονογραφίες αυτές συνδέθηκαν με τις μεγάλες έρευνες, που έγιναν για τις κοινωνικές δομές της νεότερης Γαλλίας με την παρότρυνση του C.E. Labrousse. βλ. C. Topalov: «La ville des sciences sociales et la ville des urbanistes. Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ος αι.), εκδ. ΕΜΝΕ, Αθήνα, 2000 σ.617-628.

4. Η ανανέωση της έρευνας του αστικού χώρου με τη χρήση της διεπιστημονικής προσέγγισης από τους ιστορικούς ονόμασθηκε Νέα Αστική Ιστορία (New Urban History) σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή αστική ιστοριογραφία.

5. Για μια λεπτομερή αναφορά στις εξελίξεις της Ιστορίας των Πόλεων στην Ευρώπη βλ. *European Urban History* (συλλογικό), εκδ. R. Rodger, Leicester and London 1993 και Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη: *Ιστορία των Πόλεων* (πανεπιστημιακές παραδόσεις). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κ.Π.Ε., 1992.

6. Βλ. Lynn Hollen Lees: *The challenge of political change: urban history in the 1990s: Urban History*, τ.21, τχ.1 (Απρίλιος 1994), σ.7-19.

Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν ήταν και δεν είναι δυνατό ακόμα και σήμερα, γιατί, όπως συμβαίνει και με τους κλάδους άλλων κοινωνικών επιστημών, το πεδίο της ιστορίας των πόλεων δεν είναι ενιαίο, ούτε ως προς το αντικείμενο του, ούτε ως προς τη μεθοδολογία, αλλά ούτε και ως προς τις θεωρητικές του προσεγγίσεις. Η δυσκολία αυτή γίνεται ακόμα μεγαλύτερη από το γεγονός, ότι πρόκειται για ένα νέο κλάδο της ιστορικής επιστήμης, ο οποίος δεν έχει γνωρίσει την ίδια εξέλιξη σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και ενδεχομένως να μην έχει και τις ίδιες προοπτικές παρά τη μεγάλη ανάπτυξη που είχε κατά την τελευταία εικοσαετία του 20ού αιώνα.

Το πρώτο εμπόδιο στην ιστορική μελέτη του αστικού φαινομένου είναι ο ίδιος ο ορισμός του αντικειμένου της. Τι είναι πόλη και κατ' επέκταση αστικός χώρος και αστικοποίηση για την ιστορική έρευνα; Μ' άλλα λόγια πώς μπορεί να δοθεί ένα ορισμός των κύριων εννοιών της αστικής έρευνας, ο οποίος όμως να εμπεριέχει και την ιστορική διάστασή της. Κι επομένως ποίο κριτήριο ή ποιός συνδυασμός κριτηρίων μπορεί να δώσει έναν ορισμό του αστικού ή μη, ο οποίος να ανταποκρίνεται σε μία ιστορία τουλάχιστον των ευρωπαϊκών πόλεων, δηλαδή μία ιστορία η οποία να εξετάζει όλες τις μορφές των πόλεων, που γνώρισε η ευρωπαϊκή ήπειρος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Ο πλέον διαδεδομένος ορισμός της πόλης δίνεται με βάση το μέγεθος και την πυκνότητα του πληθυσμού της⁷. Σύμφωνα με το κριτήριο αυτό η συγκέντρωση ανθρώπων πάνω από ένα όριο μεγέθους και πυκνότητας σε μία σχετικά περιορισμένη εδαφική περιοχή ονομάζεται πόλη. Το πρόβλημα, που ανακύπτει στη χρήση του ποσοτικού κριτηρίου στον ορισμό της πόλης είναι ο προσδιορισμός του κατώτατου ορίου, το οποίο αποτελεί η βάση για το χαρακτηρισμό μίας χωρικής συγκέντρωσης πληθυσμού ως αστικής ή μη. Γιατί το όριο αυτό δεν είναι το ίδιο σ' όλες τις ιστορικές περιόδους, καθώς εξαρτάται από την οικονομική εξέλιξη της εκάστοτε κοινωνίας. Για παράδειγμα, το κατώτατο όριο πληθυσμού για την αρχαία ελληνική πόλη είναι διαφορετικό από το όριο της μεσαιωνικής δυτικής πόλης. Εξ ίσου διαφορετικό είναι το όριο και για πόλεις της ίδιας χρονικής περιόδου αλλά άλλων γεωγραφικών περιοχών ή για πόλεις διαφορετικών χρονικών περιόδων της ίδιας όμως γεωγραφικής περιοχής. Έτσι, κατά τον 18ο αιώνα η γαλλική στατιστική θεωρούσε ως πόλη μία συγκέντρωση τουλάχιστον 2.000 κατοίκων, ενώ για τις αγγλικές στατιστικές το κατώτατο όριο αστικής ζωής ήταν 5.000 κάτοικοι. Επίσης, ο πληθυσμός των γερμανικών πόλεων στα τέλη του μεσαίωνα ήταν κατά πολύ κατώτερος από τον αριθμό των κατοίκων των ίδιων πόλεων στη νεότερη εποχή και επομένως δεν μπορεί να ισχύει το ίδιο όριο και στις δύο περιόδους.

Η δυσκολία του προσδιορισμού ενός κατώτατου ορίου πάνω από το οποίο μία συγκέντρωση πληθυσμού μπορεί να χαρακτηριστεί ως αστική επεκτείνεται και στον ορισμό

7. Η χρήση του ποσοτικού κριτηρίου έχει τις ρίζες της στη στατιστική και τη δημογραφία, στην περαιτέρω όμως επεξεργασία αυτού του κριτηρίου συνέβαλε η οικολογική σχολή του Σικάγου, η οποία θεωρεί ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πόλης το μέγεθος, την πυκνότητα και την κοινωνική ετερογένεια του πληθυσμού της. Σήμερα το ποσοτικό κριτήριο συμπεριλαμβάνει και άλλα μεγέθη, όπως η απασχόληση, οι περιουσιακές αξίες, τα εισοδηματικά επίπεδα, η τοπική φορολογία κ.ο.κ.. Για το ποσοτικό κριτήριο και την οικολογική σχολή του Σικάγου βλ. Δ.Γ. Τσαούσης: *Στοιχεία Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, 1979, σ.266-281 και για την επέκταση του ποσοτικού κριτηρίου βλ. R. Rodger: *Theory, practice and European urban history: European Urban History*, εκδ. R. Rodger, Leicester and London, 1993, Σ.1-18.

της έννοιας της αστικοποίησης με τη μορφολογική της σημασία, δηλαδή νοούμενης ως η μεταβολή της κατανομής του πληθυσμού στο χώρο με την αύξηση του αστικού, πληθυσμού και την παράλληλη μείωση του αγροτικού. Γιατί αν η αστικοποίηση μίας κοινωνίας ποσοτικά εκφράζεται από το λόγο του αστικού πληθυσμού προς το συνολικό πληθυσμό της, τότε ο λόγος αυτός αλλάζει κάθε φορά, που αλλάζει και το κατώτατο όριο ορισμού της πόλης. Έτσι, αν οι συσσωματώσεις 5.000 κατοίκων και άνω απογράφονται ως πόλεις, η Αγγλία στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν αστική κατά 25%, αλλά να πάρουμε ως βάση τον αριθμό των 2.000 κατοίκων τότε το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 40% του συνολικού πληθυσμού. Τέλος, οι δυσκολίες στην εφαρμογή του ποσοστικού κριτηρίου αφορούν όχι μόνο τη διάκριση μεταξύ του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού αλλά και την κατάταξη των ίδιων των πόλεων σε μικρές, μεσαίες και μεγάλες και ως εκ τούτου την ιεράρχηση των αστικών κέντρων ενός κράτους ή γενικότερα μίας γεωγραφικής περιοχής. Η ιεράρχηση αυτή είναι πολύ σημαντική στην έρευνα του αστικού φαινομένου, γιατί η εξέλιξη των αστικών δικτύων εξαρτάται και από τον καταμερισμό μεταξύ των αστικών κέντρων.

Τις δυσκολίες αυτές υπερβαίνει, τουλάχιστον μερικώς, ο ορισμός της πόλης ο οποίος συνδυάζει το μέγεθος του πληθυσμού της με τις λειτουργίες της. Η υιοθέτηση του ορισμού αυτού βασίζεται στην παραδοχή, ότι η ύπαρξη των πόλεων προϋποθέτει έναν καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο⁸. Πρόκειται βέβαια για έναν καταμερισμό και άρα μία σχέση μεταξύ των αστικών και αγροτικών περιοχών, η οποία δεν παραμένει η ίδια στη διαχρονία. Αυτό σημαίνει, ότι κατά κανόνα κάποιες λειτουργίες ανήκουν στην πόλη και κάποιες άλλες στην ύπαιθρο, υπάρχουν όμως και οι εξαιρέσεις, οι οποίες αποδεικνύουν, ότι ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι πάντοτε σαφής και απόλυτος. Συγκεκριμένα οι εμπορικές και οι βιοτεχνικές δραστηριότητες, αλλά και η διοίκηση σ' όλες της τις εκφάνσεις, δηλαδή ως πολιτική, θρησκευτική, στρατιωτική και οικονομική λειτουργία, είναι αστικές, ενώ η καλλιέργεια της γης μαζί με την κτηνοτροφία είναι αγροτικές δραστηριότητες. Ωστόσο ο διαχωρισμός αυτός των δραστηριοτήτων μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για όλες τις ιστορικές περιόδους και για όλες τις γεωγραφικές περιοχές, γιατί εκφράζει την οικονομική εξέλιξη της εκάστοτε κοινωνίας. Για παράδειγμα η αρχαία ελληνική πόλη ήταν ανοικτή στην ύπαιθρο της και ισοδυναμούσε μαζί της, μ' άλλα λόγια ήταν το άθροισμα ενός αστικού οικισμού και της εκτεταμένης υπαίθρου του και το κυριότερο η πόλη αυτή δεν διεκδικούσε τις βιοτεχνικές δραστηριότητες κατά αποκλειστικότητα από τον περιβάλλοντα αγροτικό της περίγυρο, γιατί η ευημερία της δεν διήρκεσε τόσο, ώστε να ωριμάσουν οι κοινωνικές συγκρούσεις και να εκδηλωθούν ως αντίθεση μεταξύ πόλης-υπαίθρου. Αντίθετα η μεσαιωνική δυτική πόλη, η οποία αναπτύχθηκε χάρη στην αναβίωση του εμπορίου, ήταν σαφώς διαχωρισμένη από τη γειτονική της ύπαιθρο καθώς ήταν κλεισμένη μέσα στα τείχη της κι είχε κατορθώσει ν' αποκτήσει το μονοπώλιο των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.

Ένα άλλο κριτήριο, που χρησιμοποιείται στον ορισμό της πόλης είναι το θεσμικό κριτήριο, το οποίο αναφέρεται στην έννοια της αστικοποίησης με την αναλυτική της σημα-

8. Για τη χρήση του κριτηρίου των λειτουργιών της πόλης βλ. F. Braudel: *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας)*, τ. Α' εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1995, σ.519-604.

σία, δηλαδή νοούμενης ως η εξάπλωση (διάχυση και διάδοση) του αστικού τρόπου ζωής στον αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος αστικοποιείται ενώ συνεχίζει να διατηρείται ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ πόλης και υπαίθρου⁹. Επομένως το θεσμικό ή αναλυτικό κριτήριο θεωρεί, ότι η πόλη είναι κυρίως κέντρο ενός πολιτισμού τελείως διαφορετικού από τον πολιτισμό των αγροτικών κοινωνιών. Δηλαδή η πόλη αντιπροσωπεύει μία διαφορετική μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, η οποία είναι το αποτέλεσμα πολύπλοκων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των οικονομικών και μη οικονομικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται στον αστικό χώρο. Η χρήση του θεσμικού κριτηρίου από μόνη της και όχι σε συνδυασμό με το κριτήριο των οικονομικών λειτουργιών μίας πόλης μειονεκτεί στο γεγονός, ότι διερευνά πώς διαμορφώνονται οι αστικές συνθήκες ζωής, αλλά δεν τις ερμηνεύει γιατί δεν εξετάζει τις γεννεσιουργές αιτίες τους. Έτσι, οι κοινωνικές σχέσεις και οι θεσμοί, που τις αποκρυσταλλώνουν και τις τυποποιούν παρουσιάζονται αποκομμένες από τις οικονομικές λειτουργίες, που εξυπηρετούν.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η ποικιλία των μορφών, που έχει πάρει το αστικό φαινόμενο διά μέσου των αιώνων στην ευρωπαϊκή ήπειρο υποχρεώνει τους ερευνητές να λάβουν υπόψη αυτό το γεγονός στη διατύπωση του ορισμού της πόλης. Ωστόσο όσο ευρύς κι αν είναι ένας ορισμός για την πόλη δεν μπορεί να περιλάβει όλα τα είδη των τοπικών ποικιλιών στη διαχρονία. Κι επομένως το πρόβλημα του αντικειμένου της αστικής ιστορίας θα είναι πάντοτε υπό διαπραγμάτευση.

Παλαιές, νέες και μελλοντικές προσεγγίσεις: κοινωνική θεωρία ή εμπειρική έρευνα;

Η έλλειψη ενός ορισμού κοινώς αποδεκτού από όλους τους ιστορικούς δεν εμπόδισε την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία του αστικού φαινομένου να επεκταθεί εξαιρετικά στο χώρο και στο χρόνο κατά την τελευταία εικοσαετία του αιώνα που μόλις έφυγε. Από γεωγραφική άποψη η ιστοριογραφία αυτή καλύπτει όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο, αλλά και η χρονική διάσταση, που έχει κατακτήσει ξεκινάει από το Μεσαίωνα και φτάνει μέχρι τις δεκαετίες της αστικής ανοικοδόμησης μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Επί πλέον οι πόλεις στις οποίες αναφέρεται η ιστοριογραφία των δεκαετιών 1980 και 1990 αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς πολιτισμούς και θρησκευτικές παραδόσεις¹⁰.

Η εντυπωσιακή αυτή ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας στηρίχθηκε στην αστική βιογραφία. Αστική βιογραφία ή βιογραφία της πόλης¹¹ ονομάζεται ένα είδος μονογραφίας, η οποία διαπραγματεύεται την ιστορία μίας συγκεκριμένης πόλης και η οποία επικε-

9. Το κριτήριο αυτό ονομάζεται θεσμικό γιατί χρησιμοποιείται από τη θεσμική θεώρηση του αστικού φαινομένου, η οποία υποστηρίζει, ότι η ουσία του φαινομένου «πόλη» βρίσκεται στους θεσμούς, δηλαδή στα οργανωμένα πρότυπα συμπεριφοράς και σχέσεων, γι' αυτό σκοπός της έρευνας της είναι η αναζήτηση των πηγών των θεσμικών εξελίξεων, που έχουν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση και την ανάπτυξη των πόλεων. Αντίθετα για την οικολογική θεώρηση το μέγεθος και η πυκνότητα του συγκεντρωμένου πληθυσμού είναι οι παράγοντες, οι οποίοι διαμορφώνουν κυριαρχικά τις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική ζωή στα αστικά κέντρα και ως εκ τούτου η προσέγγιση αυτή συνδέεται με την εφαρμογή του ποσοτικού κριτηρίου. Βλ. Δ.Γ. Τσαούσης: ό.π., σ.247-290 και Σ. Νικολαΐδου: Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου. Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1993, σ.164-171.

10. Βλ. Lynn Hollen Less: ό.π..

11. Ο αγγλικός όρος *urban biography* αποδίδεται στα ελληνικά άλλοτε ως αστική βιογραφία κι άλλοτε ως βιογραφία της πόλης για τους ίδιους λόγους, που αναφέρθηκαν παραπάνω στην υποσημείωση 1.

ντρώνει το ενδιαφέρον της στη διερεύνηση των ιδιαιτεροτήτων της πόλης αυτής. Η αστική βιογραφία υπήρξε ο παραδοσιακός τρόπος μελέτης του αστικού φαινομένου από τους ιστορικούς μέχρι τη δεκαετία του 1960. Έκτοτε η συνεργασία της ιστορίας των πόλεων με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες πρόσφερε ένα νέο τρόπο προσέγγισης στην αστική βιογραφία, καθώς η τελευταία μελετούσε πλέον την ιστορία μίας συγκεκριμένης πόλης μέσα από τη διαπραγμάτευση μίας ποικιλίας θεμάτων, όπως η κατοικία, η χρήση και η ιδιοκτησία του εδάφους, οι μεταφορές, η δημοτική διοίκηση, η υγεία, η οικογένεια, οι κοινωνικές τάξεις, η φιλανθρωπία, η οργάνωση το χώρου, η αισθητική ποιότητα της πόλης, η αρχιτεκτονική, τα εγκλήματα κ.ά., τα οποία αποτελούν ειδικές όψεις του αστικού φαινομένου¹². Παρά την ανανέωσή της όμως η αστική βιογραφία διατήρησε το κύριο χαρακτηριστικό της, δηλαδή συνέχισε να στηρίζεται στην έρευνα των πρωτογενών-αρχαικών πηγών.

Η σταθερή προτίμηση της αστικής βιογραφίας στην επαγωγική μέθοδο και στη λεπτομερή εμπειρική έρευνα, που η μέθοδος αυτή συνεπάγεται, είναι η πιο συνηθισμένη κριτική, που δέχεται τόσο από τους ίδιους τους ιστορικούς, όσο και από τους άλλους κοινωνικούς επιστήμονες και ιδίως τους κοινωνιολόγους. Σύμφωνα με την κριτική αυτή η βιογραφία της πόλης έχει περιορισμένη θεωρητική εμβέλεια, γιατί δεν χρησιμοποιεί ένα γενικό ερμηνευτικό μοντέλο, μέσα από το οποίο ν' αποκτούν ευρύτερη σημασία τα αποτελέσματα της έρευνάς της.

Η άνθηση της αστικής ιστορίας στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 υπήρξε αποτέλεσμα της γενικότερης προσπάθειας, που είχε ξεκινήσει νωρίτερα η ιστορική επιστήμη με σκοπό να ενταχθεί στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, εγκαταλείποντας τη γεγονοτολογία και μεταθέτοντας το ενδιαφέρον της από την πολιτική ζωή στην οικονομική δραστηριότητα, την κοινωνική οργάνωση και τη συλλογική ψυχολογία. Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής η πόλη ήταν το καταλληλότερο αντικείμενο για την εφαρμογή της διεπιστημονικής προσέγγισης και τη δημιουργία μίας ολικής ιστορίας, καθώς ο αστικός χώρος περικλείει όλα τα επίπεδα της πραγματικότητας: το οικονομικό, το κοινωνικό, το πολιτικό και το πολιτισμικό. Επομένως, η ίδια η πόλη ως ολικό ιστορικό φαινόμενο συνιστούσε για την κοινωνική ιστορία το καταλληλότερο πεδίο για τη μελέτη των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων και την εφαρμογή των κοινωνικών θεωριών¹³. Έτσι, η αστική ιστοριογραφία στα 1960-1970 ακολούθησε το ρεύμα της εποχής και ασχολήθηκε με διαδικασίες μεγάλης κλίμακας, όπως η οικονομική ανάπτυξη, η κοινωνική αλλαγή, η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, η προλεταριοποίηση κι άλλα συναφή θέματα.

Στις αμέσως επόμενες δεκαετίες του 1980 και του 1990 η νέα αστική ιστορία όχι μόνο διατήρησε την ισχυρή της βάση στις κοινωνικές επιστήμες αλλά ενίσχυσε το διεπιστημονικό χαρακτήρα της και πλούτισε ακόμα περισσότερο τη θεματολογία της προσεγγίζοντας την ανθρωπολογία, την πολιτιστική ιστορία και τη μελέτη της γλώσσας. Η προσπάθεια όμως για τη δημιουργία μίας ολικής ιστορίας του αστικού φαινομένου εγκαταλείφθηκε από την πλειοψηφία των ευρωπαϊκών ιστορικών και τη θέση της πήρε μία άλλη, που

12. Βλ. J.-L. Pinol: *Ο κόσμος των Πόλεων τον 19ο αιώνα*. Εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2000, σ.11-20 και R. Rodger: *ό.π.*.

13. Βλ. B. Lepetit - J.-L. Pinol, *France (5): Urban History*, Εκδ. R. Rodger, Leicester and London, 1993, σ.85 και E. Hobsbawm: *Για την ιστορία*. Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σ.220-227.

αφορούσε στην αυτονόμηση της αστικής ιστορίας, από κάθε συγγενικό επιστημονικό κλάδο και ιδιαίτερα από την κοινωνική ιστορία.

Η νέα προσπάθεια στηρίχθηκε στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης μεταξύ της πόλης και της κοινωνίας. Παρά τα ασαφή και δυσδιάκριτα όριά τους, τα αστικά προβλήματα δεν ταυτίζονται πάντοτε με τα κοινωνικά. Η πόλη εκφράζει τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, αλλά ταυτόχρονα διατηρεί ένα βαθμό αυτονομίας, ο οποίος είναι διαφορετικός σε κάθε ιστορική περίοδο από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας. Ως εκ τούτου η σχέση μεταξύ πόλης, και κοινωνίας είναι περισσότερο μία σχέση αλληλεπίδρασης και λιγότερο μία σχέση κυριαρχίας της τελευταίας πάνω στην πρώτη.

Η μεσαιωνική δυτικο-ευρωπαϊκή πόλη υπήρξε η τελευταία πόλη-κράτος¹⁴ χάρη στην πολιτική της αυτονομία έναντι της τοπικής φεουδαρχικής εξουσίας. Συγκεκριμένα η μεσαιωνική πόλη γεννήθηκε όταν τα φεουδαρχικά κάστρα έγιναν τόποι, όπου διέρχονταν ή κατέλυαν οι έμποροι και τα εμπορεύματα. Σύντομα ο ελεύθερος χώρος, που οι περιτειχισμένες πόλεις μπορούσαν να διαθέσουν στους εμπόρους δεν επαρκούσε, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να δημιουργήσουν τους δικούς τους οικισμούς εκτός των τειχών, χτίζοντας ένα νέο κάστρο έξω από το παλιό. Οι εμπορικοί αυτοί οικισμοί έγιναν με τη σειρά τους πόλεις έλξης νέων πληθυσμών. Έτσι, μαζί με το εμπόριο αναπτύχθηκαν και βιοτεχνικές δραστηριότητες και η πόλη απέκτησε τη δική της οικονομική ζωή.

Το κάστρο βαθμιαία έχασε τη συμβολική του σημασία και τη θέση του πήρε το δημαρχιακό μέγαρο. Το νέο σύμβολο εξέφραζε τα προνόμια αυτοδιοίκησης που είχαν παραχωρήσει οι φεουδάρχες στα αστικά στρώματα. Τα προνόμια αυτά αφορούσαν στην συντεχνιακή οργάνωση των εμπόρων και των παραγωγών, καθώς και στην διοικητική ανεξαρτησία της ίδιας της πόλης απέναντι στην εξουσία του φεουδάρχη με τη μορφή της αστικής κοινότητας (κομμούνα). Η τελευταία συγκροτημένη από τους δημοκρατικά εκλεγμένους εκπροσώπους των αυστηρά ιεραρχημένων συντεχνιών είχε κατορθώσει ν' αφαιρέσει διοικητικές και δικαιοδοτικές αρμοδιότητες από το φεουδάρχη, ν' ασκεί αυτόνομη πολιτική εξουσία, να διατηρεί στρατιωτικές δυνάμεις και να παρεμβαίνει αποφασιστικά στις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις. Παράδειγμα: στους πολέμους της Μεταρρύθμισης οι πόλεις ή οι σύνδεσμοι των πόλεων έκαναν συμμαχίες και διεξήγαγαν πολέμους μαζί με τους προτεστάντες ηγεμόνες ως αυτόνομοι φορείς πολιτικής εξουσίας. Το σημαντικότερο γεγονός όμως ήταν, ότι αυτή η πολιτική αυτονομία επέτρεψε στην αστική τάξη να ενισχύσει την εξουσία του βασιλιά σε βάρος των τοπικών φεουδαρχών¹⁵.

Από τη στιγμή, που με τη συμβολή της αστικής τάξης διαμορφώθηκε μία συγκεντρωτική κεντρική εξουσία, που έλεγε και προστάτευε τους υπηκόους της, άρχισε να περιορίζεται βαθμιαία και η αυτονομία της πόλης. Η μεσαιωνική πόλη δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση και την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, αλλά το συντεχνιακό σύστημα αποτελούσε πλέον σοβαρό εμπόδιο στην περαιτέρω οικονομική εξέλιξη. Ο αστικός μετασχηματισμός είχε ως αποτέλεσμα την υποταγή της μεσαιωνικής πόλης στην απόλυτη εξουσία του βασιλιά και στις ανάγκες της εθνικής αγοράς.

14. Η μεσαιωνική πόλη έχει επίσης χαρακτηριστεί «μη φεουδαρχικό» νησί και λιλιπούτεια πατρίδα. Βλ. R. Rodger: *ό.π.*, σ.13 και F. Braudel: *ό.π.*, σ.560.

15. Βλ. S.B. Clough - R. T. Rapp: *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία*. Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, τ.Α', σ.81-150, Δ.Γ. Τσαούσης: *ό.π.*, σ.260-266. Σ. Νικολαΐδου: *ό.π.*, σ.51-61.

Ωστόσο η βιομηχανική πόλη, που διαδέχθηκε τη μεσαιωνική δεν έχασε εντελώς την αυτονομία της. Ο αστικός φιλελευθερισμός, που είχε τις ρίζες του στην αρχή της αυτοκυβέρνησης της κοινωνίας, έτσι, όπως είχε ενσαρκωθεί από τη μεσαιωνική αστική κοινότητα, λειτούργησε ως αντιστάθμισμα στο συγκεντρωτισμό των νεότερων ευρωπαϊκών κρατών. Η κατάσταση αυτή άλλαξε αποφασιστικά μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν το κράτος έγινε περισσότερο παρεμβατικό σε εθνικό, περιφερειακό αλλά και τοπικό επίπεδο, επηρεάζοντας ως ένα σημείο και όλα τα επίπεδα της αστικής ιεραρχίας¹⁶.

Ο μεταπολεμικός κρατικός παρεμβατισμός βασίστηκε στην κεϋνσιανή θεωρία σύμφωνα με την οποία τα μακρο-οικονομικά μεγέθη, (όπως τα επιτόκια, η προσφορά χρήματος, το εισόδημα, οι μισθοί κι η κατανάλωση) είναι ελεγχόμενες μεταβλητές. Η οικονομική αυτή αντίληψη απέκτησε την αστική της διάσταση, καθώς η ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας συρρίκνωσε τις γεωγραφικές αποστάσεις και αποδυνάμωσε ακόμα περισσότερο την ανεξαρτησία της πόλης. Τελικά, ο κρατικός σχεδιασμός ομογενοποίησε τη σύγχρονη αστική ζωή και δημιούργησε ένα πιο ολοκληρωμένο αστικό σύστημα.

Η σύντομη, λοιπόν, αυτή ιστορική αναδρομή δείχνει, ότι η ευρωπαϊκή πόλη από την αρχαιότητα μέχρι την άνοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού υπήρξε αυτόνομη ως ένα βαθμό. Έκτοτε η δημιουργία των εθνικών κρατών έγινε η αιτία η πόλη να χάσει βαθμιαία την ανεξαρτησία της και να εξαφανιστεί ως διακριτός παράγοντας στην ιστορική εξέλιξη. Επομένως, η έννοια της πόλης μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε ως εξαρτημένη-κοινωνική μεταβλητή για να ερμηνεύσει την ολική κοινωνική ανάπτυξη (οικονομική, πολιτιστική, πολιτική κ.λ.), είτε ως ανεξάρτητη αστική μεταβλητή για να ερμηνεύσει την ανάπτυξη της πόλης μέσα από ορισμένα χαρακτηριστικά της (γεωγραφικά, κοινωνικά, οικονομικά κ.λ.)¹⁷.

Στην πρώτη περίπτωση βέβαια το αντικείμενο της μελέτης είναι τα κοινωνικά προβλήματα, ενώ η πόλη ως εξαρτημένη μεταβλητή αποτελεί απλά το σκηνικό στο οποίο εξετάζονται τα προβλήματα αυτά. Αντίθετα στη δεύτερη περίπτωση αντικείμενο της μελέτης γίνεται η ίδια η πόλη, η οποία χρησιμοποιείται ως ανεξάρτητη μεταβλητή.

Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 οι περισσότεροι ευρωπαίοι ιστορικοί, όπως έχει λεχθεί ήδη, εγκατάλειψαν την προσπάθεια για τη δημιουργία μίας ολικής αστικής ιστορίας, η οποία χρησιμοποιούσε την πόλη ως εξαρτημένη κοινωνική μεταβλητή και στράφηκαν στη μελέτη της ίδιας της πόλης μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της με την κοινωνία. Έτσι, οι μεγάλες κοινωνικές θεωρίες, κι ιδίως ο μαρξισμός, που κυριαρχούσε μέχρι τότε ως γενικό ερμηνευτικό μοντέλο στην κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων αντικαταστάθηκαν από αστικά μοντέλα στα οποία μία ποικιλία τοπικών δυνάμεων, και όχι μόνο η οικονομία, αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν την εξέλιξη της αστικής ζωής. Γιατί οι ιστορικοί γνώριζαν πλέον πολύ καλά, ότι οι διαδικασίες μεγάλης κλίμακας, όπως π.χ. ο καπιταλισμός, η εκβιομηχάνιση, η προλεταριοποίηση κ.ά., δεν είναι αμετάβλητες διαδικασίες, αλλά παίρνουν συγκεκριμένες τοπικές μορφές ανταποκρινόμενες στους τυχαίους παράγοντες και στα περιβάλλοντα μέσα, στα οποία λειτουργούν.

16. Βλ. Κ. ΓΕ. Αθανασόπουλος: *Θεσμικό πλαίσιο δημοσίων Επιχειρήσεων και Οργανισμών*. Αθήνα, 1990, σ.13 και επόμ..

17. Βλ. Β. Χαστάογλου, *Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο, (κριτική ανάλυση)*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1982, σ.8-9.

Παράδειγμα: η μελέτη της διαδικασίας εκβιομηχάνισης απέδειξε, ότι η πόλη πράγματι εν μέρει συνιστά μία ανεξάρτητη μεταβλητή. Αυτό σημαίνει, ότι μπορεί η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση να είναι συμπληρωματικές δυνάμεις, οι οποίες επιδρούν αδιάκοπα η μία πάνω στην άλλη, αλλά πρέπει επίσης ν' αναγνωριστεί το γεγονός, ότι η αναγωγή της περιβαλλοντικής διάστασης του εκσυγχρονισμού σε απλό υπο-προϊόν των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων δεν είναι πάντοτε επαρκής. Αντίθετα, η ιστορική διαδικασία αποδείχθηκε περισσότερο πολύπλοκη, καθώς η αστικοποίηση λειτουργεί, τουλάχιστον μερικώς ανεξάρτητα, μέσω της δικής της διακριτής περιβαλλοντικής λογικής¹⁸.

Η αποδέσμευση, λοιπόν, της αστικής ιστορίας από συγκεκριμένες κοινωνικές θεωρίες και η στροφή της στη μελέτη της ίδιας της πόλης έγιναν η αιτία για να κυριαρχήσουν η αστική βιογραφία και η επαγωγική της μέθοδος στην ιστοριογραφία των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Η νέα τάση επέτρεψε στους ιστορικούς να περιοριστούν στις τοπικές ιστορίες των περιοχών, που μελετούσαν και ν' ασχοληθούν κυρίως με τις δράσεις των ατόμων και τα κίνητρά τους, τον υλικό πολιτισμό της καθημερινής αστικής ζωής και γενικότερα τις τοπικές ποικιλομορφίες του αστικού φαινομένου. Οι κοινωνικές δομές έπαψαν να βρίσκονται στο επίκεντρο της ιστορικής ανάλυσης και τη θέση τους πήραν οι κοινωνικές σχέσεις και οι ανθρώπινες συμπεριφορές. Μ' άλλα λόγια οι ιστορικοί ενδιαφέρθηκαν περισσότερο να συλλάβουν τη δυναμική της αστικής ζωής και λιγότερο να γενικεύσουν τα συμπεράσματα της έρευνάς τους. Γι' αυτό, παρά την αναμφισβήτητη συνεισφορά της στην ανάπτυξη της σύγχρονης αστικής ιστοριογραφίας, η αστική βιογραφία δεν κατάφερε μέσα από την πλούσια θεματολογία, που υιοθέτησε να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο μικρο- και μακρο-επίπεδο ανάλυσης.

Στο εξής όμως οι ιστορικοί είναι υποχρεωμένοι ν' ασχοληθούν με τους δεσμούς ανάμεσα στα δύο επίπεδα ανάλυσης και να συμμετάσχουν σε γενικότερες συζητήσεις που αφορούν τις κοινωνικές διαδικασίες, εάν επιθυμούν βέβαια να υπερασπιστούν τον κεντρικό ερμηνευτικό ρόλο των πόλεων στη μελέτη της κοινωνίας και να διατηρήσουν το διάλογο με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες.

Υπάρχουν αρκετοί τρόποι για να γενικεύσουν οι ιστορικοί τα συμπεράσματα της έρευνάς τους. Η αρχή μπορεί να γίνει με τη χρήση της συγκριτικής ανάλυσης. Πολλά θέματα της ευρωπαϊκής αστικής έρευνας είναι κοινά και επομένως μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να γίνουν συγκρίσεις σε πολλαπλά επίπεδα έτσι, ώστε από τις ομοιότητες και τις διαφορές που θα προκύψουν να επιτευχθεί μία μορφή γενίκευσης. Παράδειγμα: η μελέτη κεντρικών θεμάτων της αστικής βιογραφίας, όπως η μετανάστευση, οι αγορές εργασίας, η δημογραφική αλλαγή και οι κοινωνικές δομές, μπορεί εύκολα να περάσει από το τοπικό και το περιφερειακό επίπεδο στο εθνικό ή ακόμα καλύτερα στο ευρωπαϊκό και το διεθνές, αρκεί κάποιος να κάνει τις κατάλληλες συγκριτικές ερωτήσεις. Εκτός βέβαια από τις γεωγραφικές μπορούν να γίνουν και άλλες συγκρίσεις, χρονικές ή πολιτισμικές, αναφερόμενες πάντα στα κοινά προβλήματα, που αντιμετώπισαν παλαιότερες και νέες κοινωνίες με τις δικές τους πολιτισμικές παραδόσεις ή κάθε μία απ' αυτές.

Ένας άλλος τρόπος για να βγει η αστική βιογραφία από τα στενά πλαίσια του τοπικισμού είναι οι ιστορικοί να προσεγγίσουν τις «πόλεις ως συστήματα μέσα σ' ένα σύστημα πόλεων»¹⁹, γιατί καμία πόλη δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς άλλες πόλεις, δορυφόρους ή α-

18. Βλ. R. Rodger, *ό.π.*, σ. 7.

ντίζηλες, μικρότερες ή μεγαλύτερες, κοντινές ή μακρινές. Αντίθετα, όλες οι πόλεις εντάσσονται μέσα σε αστικά συστήματα, δηλαδή σε σύνολα πόλεων, όπου σχηματίζουν ιεραρχίες ανάλογα με τον πληθυσμό τους, τη γεωγραφική τους θέση και τις λειτουργίες τους²⁰. Επομένως, η μελέτη των αστικών δικτύων σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο μπορεί να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της γενίκευσης. Οι γάλλοι ιστορικοί υπήρξαν ιδιαίτερα επινοητικοί, όταν χρησιμοποίησαν τα αστικά δίκτυα για να οριοθετήσουν και ν' αναλύσουν τα αστικά συστήματα. Ο Bernard Lepetit ασχολούμενος με τις μεταφορές και τη διοίκηση κατόρθωσε να χαρτογραφήσει τις αστικές ιεραρχίες στη Γαλλία, ενώ άλλες μελέτες, που αφορούσαν τις γαλλικές Νομαρχίες κατά τη περίοδο της Επανάστασης διερεύνησαν την επίδραση της διοικητικής αναδιοργάνωσης στην αστική ανάπτυξη και στον τρόπο σκέψης πάνω στις αστικές ιεραρχίες και τον αστικό χώρο²¹.

Και βέβαια πρέπει να μελετηθεί περισσότερο ο ρόλος των πόλεων σε διαδικασίες μεγάλης κλίμακας, όπως είναι η συμβολή τους στο ρυθμό και στην κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης, στη διαμόρφωση των κοινωνικών ανισοτήτων, στην εξάπλωση νέων θρησκειών ή πολιτικών ιδεών κ.ο.κ.. Μ' άλλα λόγια πρέπει να διερευνηθεί εκτενέστερα η επίδραση των πόλεων και των τοπικών παραγόντων πάνω στην εξέλιξη της κοινωνίας. Γιατί η μελέτη της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην πόλη και την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό παραμένει ένα από τα μείζονα προβλήματα τόσο της αστικής ιστορίας, όσο και των άλλων κοινωνικών επιστημών που ασχολούνται με το αστικό φαινόμενο.

Κλείνοντας, λοιπόν, τη σύντομη παρουσίαση της πορείας, που είχε η αστική ευρωπαϊκή ιστορία από το 1960 και έπειτα, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι η κύρια επιδίωξη της ήταν και παραμένει η διεπιστημονική προσέγγιση του αστικού φαινομένου μέσα από το διαρκή διάλογο μεταξύ της ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών. Ωστόσο, ούτε η πλούσια θεματολογία, ούτε η χρήση των μεθόδων και των τεχνικών των κοινωνικών επιστημών μπορούν να υποκαταστήσουν τις σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο. Οι τελευταίες προσφέρουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούν να ερμηνευτούν τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας. Και αντίστροφα, η ιστορική έρευνα στηρίζει και ελέγχει τις ερμηνείες, που προτείνουν οι κοινωνικές θεωρίες, απαλλάσσοντας τις από αυθαίρετες και καταχρηστικές γενικεύσεις.

Επομένως, η αστική ιστορία οφείλει στο μέλλον, εκτός από τη διεπιστημονικότητά της, να εξασφαλίσει και ένα αδιάκοπο πήγαινε έλα ανάμεσα στην εμπειρική έρευνα, που εκπροσωπεί η αστική βιογραφία, και τη θεωρητική επεξεργασία, που εκπροσωπούν οι διάφορες κοινωνικές θεωρίες. Γιατί μόνο έτσι θα μπορούμε να μιλάμε για μία πραγματική ιστορία των πόλεων, δηλαδή για μία ιστορία του αστικού φαινομένου στην Ευρώπη.

19. Η διατύπωση αυτή ανήκει στον B.J. L. Berry: «Cities as systems within systems of cities». *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 13 (1964), 147-163. Βλ. B. Lepetit - J. - L. Pinol: ό.π., σ.89. R. Rodger: ό.π., σ.10.

20. Βλ. F. Braudel: ό.π., σ.519-604 B. Lepetit - J. - L. Pinol: ό.π., σ.89-93 R. Rodger: ό.π. σ.10 και Lynn Hollen Lees: ό.π., σ.10-11.

21. Βλ. Lynn Hollen Lees: ό.π. B. Lepetit: *Chemins de terre et voles d' eau. Réseaux de transport et organization de l' espace eu France, 1740-1840 Paris, 1984. Του ιδίου: Les villes dans la France moderne (1740-1840) Paris, 1988. M.V. Ozouf-Marignier: *La formation des départements. Le représentation du territoire français à la fin du XVII siècle. Paris 1989, T.W. Margadant: Urban Rivalries in the French Revolution Princeton, 1992. Κ. ΓΕ. Αθανασόπουλος: *Περιφερειακή Διοίκηση και Τοπική Αυτοδιοίκηση: Βέλγιο, Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία. Τόμ. Α', Αθήνα, Ε' εκδ., 2001, σ. 86 και επόμ.***